Illosvai Péter. – Neve s élte körülményei. – Fenmaradt s elveszet munkái. – Toldi Miklós historiája. – A Toldi-monda, ennek régisége, időszakai.

A tizenhatodik századból két „Illosvai Péter" emlékezete maradt fen: egyik, a wittenbergi egyetem tanitványa 1560-ban 1) és visszatértével debreceni predikator, kit az elővégzés tana feletti gondolkozásában saját üdvezülése iránt oly mély és lélekzavaró aggály fogott el, hogy ennek 1562ben öngyilkolás által vete véget 2), másik az, kinek hirét mai napig fentartotta Toldi Miklósa, s kit az ifjabb Bartholomaides amazzal azonit 3), de világos tévedéssel, mit ennek némely munkáinak 1564–74. közt s így a hasonnevű debreceni predikátor halála után készülte, valamint a kettőnek különböző életkörülményei kétségen kivülivé teszinek. Különben is a mi verselőnk, Illosvai Péter deák 4), helyesben Selymes Péter 5), előnevét alkalmasint származása helyéről kölcsönözte. Ez véleményem szerint azon Krasznamegyei Ilosva lehetett, mely Somlyóhoz közel mai nap is nagyobb részt reformatus lakókkal bir. 1564-ben Szatmárt találjuk őt, szigorú állapatban, holott Szent Pál apostol életét verselte 6). Utóbb, talán mint iskolamester vagy jegyző, vagy mindkettő együtt, Kusalykőben, egy, születése helyéhez közel, t. i. a Szilágyságban fekvő, szintén ref. egyházzal biró faluban lakott, hol 1570. Ptolemaeusát dolgozta 7). Ezeket még 1548-ban előzte meg „Világbiró Sándorról irt historiája", továbbá Cyrus, Nabukodonozor historiája s egyebek, mik azonban, íme örökre, elvesztek 8). Legkésőbbi munkája, mely fenmaradt, 1574-ben készült: „Az híres nevezetes Tholdi Miklósnak jeles csele-

kede-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
KÉZIRATTÁRA

1

kedeteiről és bajnokságáról való historia", és Jankovich szerint ugyanazon Kolosvárt megis jelent. Ezen mai napiglan újabb meg újabb nyomatokban a köznép közt elterjedt, köz kedvességű munkácskának kapóssága okozhatta régi kiadásainak végképi elenyészését, mert a legrégibb, mely legalább tudtomra fennmaradt, Speiser-pozsonyi kiadása 1746-ból, melyre tehát én is utasítva voltam 9). De fájdalom ennek szövege a sokszori s mindig figyelmetlen újra nyomtatás s ez úton szavak, sőt egész versszakok kihagyása által oly hézagos lett, hogy az elbeszélés fonala is többször elvész. Így a hatodik versszak után nem csak a versfői szó (Magnif...) megszakadása, hanem Toldi Budára miként kerültének nem említése, sőt a hirtelen átmenetelnél a verbum regens híja is elárulja néhány szaknak elvesztését. Ily hézagok éreztetik magokat a 27., a 34., tán a 82. vszakok után is. Dugonics, úgy látszik régibb és épebb kiadást bírt, mert a koporsó-kifosztási kalandot Ilosvai után csakugyan teljesben beszéli el 10). Akármint legyen a dolog, e költemény érdeme inkább egy régi néphős emlékezete s néhány kalandja fentartásában, mint költői becsben áll. Az előadás t. i. nem csak művészietlen, de műveletlen is, mint ama kor valamennyi versíróié; tizenkéttagú négyese, mely különösen Tinódi példájára a vég sorban mindég egy szótaggal van szaporítva, az annyira lényeges lábmetszetet többnyire ugyan megtartja, de nem mindig, így van a hanglejtéssel is. De hogy az egyszerű, őszinte elbeszélés nem minden kellem nélküli, az el nem kényeztetett ízlésű olvasó érezni fogja.

Nem lesz érdektelen ez úttal a Toldi-monda fenmaradt nyomait s korát vizsgálat alá venni. Történetkönyveink e Toldi Miklósról mélyen hallgatnak; de nem hallgattak mindig. Ilosvai írja:

„Keveset olvasok róla krónikában:"

tehát a XVI. század végén még volt nyoma Toldinak, bár kevés, a krónikákban. Szinte az ő korában létezett még emléke a nép énekeiben; mert noha maga Ilosvai panaszolkodik:

Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban. (3. vsz.)

itt ő kétség kivül kora verseiről érti[11]; még a 26-dik vszak világosan egy népénekre hivatkozik, mely a sirbolti kalandot tartalmazza:

Több dolgai között jó Toldi Miklósnak
Még ifjú voltáról ily éneket irnak: stb

Fájlalni lehet, hogy Ilosvai e „több dolgokat" is nem vette fel Toldiába, s így a Toldi-mondát teljesben nem adta által a jövendőségnek. De léteztek még Dugonics korában is írott töredékei a Toldimondának. Jeles történeteiben[12] tízféle kalandot közöl róla, mondván: „ezeket találtam a régi feljegyzésekben." Vajha Dugonics ezeket közlötte volna inkább teljes mivoltokban, mint kivonatukat. Vannak továbbá a Toldi-mondának nyomai közmondásink és példabeszédinkben, de ezek csak testi nagy erejére és szegénységére vonatkoznak[13], mely utóbbi azonban a monda szellemével nem egyezik, és vagy csak Toldi valamelyik életszakára, vagy, még hihetőbben, halála utáni időre értendő. Fenvolt végre egész az újabb időkig több rendbeli fegyver-ereklye Budának bécsi kapujában, melyet a hagyomány Toldinak tulajdonitott, de melyeket kegyeletlen kéz szemeink előtt távolitott el százados helyökről[14].

A mi Toldi Miklós korát illeti: Ilosvaink szerint ő Robert Károly és nagy Lajos idejében élt. Rádai Pál korában (szül. 1677–1733), ki a mondát ennek saját fészkében, Nógrádban, ismerte, Toldi már Mátyás király körébe volt áttéve[15]. Dugonics korában is a hagyomány Mátyás mellé iktatta Toldit, sőt a fekete sereg tagjává, a szegedi vár kapitányává[16], s a szabácsi

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ostromban egyik alvezérré [7] tette. A mi nézetünk a Toldi-mondáról az, hogy az a regés magyar hőskorból maradt fen, s őseinknél az volt körülbelül, mi a helleneknél a heraclesi monda; melyben több rendkivüli egyediség emlékezete egyesült, a testi erő és ügyesség, a vitézség és hűség öszvege; mely századokon keresztül a nép nézetében részint csonkulva, részint bővülve s meg-megváltozva időnként megifjúdott. Az Anjouk hosszas s a nép életébe mélyen ható országlása, mely ujságával, szerencséjével, nagyszerűségével a régibb korokat elhomályosította, új tárgyakkal termékenyítette a népköltést, s mi a régi regék közöl fenvolt, azt e korba hozta által. E korbeli irott nyomok s népi énekek után írta, mint láttuk tartalmából, Ilosvai a maga Toldiát, de sem mindent nem véve fel abba, sem költői egész nem tudva belőle alkotni. Azonban Mátyás egy újabb hőskort idézvén fel a nemzetre, s Lajos korát a nép emlékezetében feledékbe sülyesztvén, a nép a Toldi-mondát is a Mátyás király hősköre kiegészitésére forditotta, azt hivén, hogy egy oly hatalmas bajnoknak is szükségkép e hős király fekete seregében s vezéri koszorújában kellett élnie; s e Mátyás-féle emlékezetek az újabb Rákóci-féle hőskor mellett is fenmaradván, vele egyesülve maradt fen a Toldi-monda is, melynek legújabb toldalékai gyanánt tekinthetők a hagyomány azon részei, mik a budai kapu óriási fegyvereivel szövetkeztek, és csak azóta kezdenek a nép emlékezetéből enyészni, mióta magok e csodálatos maradványok vandal kezek által megsemmisíttettek.

Hogy Toldi mondájának magvát, melyre egyéb mondák rakodtak le, csakugyan valósággal létezett személy s nem egy elvont eszme (a testi erő eszméje) tette, azon közönségesen elismert igazság tanusítja, mely szerint valamennyi mythosok létezett személyekből sarjadtak elé, bármint növekedtek s változtak is azok idő folytával; de hogy e regés személy sem Lajos

sem

sem Mátyás korában nem élt, alkalmasint bizonyos abból, hogy sem Lajos krónikái, sem Mátyás király udvari irói róla emlitést nem tesznek. Feltünő, miitt végül emlitenem nem egészen helyen kivüli; hogy Toldi atyja a hagyomány szerint Lőrinc volt; hogy (Tót) Lőrinc neve egy ó rege azon hősének is, ki Lajos király idejében élvén a pokolba szállt, s onnan visszajövén arról sok csoda dolgokat beszélt[18], s nemkülönben (Tar) Lőrinc azon pokoljáró is, ki Zsigmond királynak hozta meg jövendő kinjainak hirét[19]. Vajjon e három Lőrinc nem azonegy-e, t. i. álló cikk a keresztyén időbeli magyar népregékben, nem egy idővé kirekesztőleg, s mint valamely a föld szellemeivel rokon lény, atyja egyszersmind Toldi Miklósnak, ki szinte nem egy, hanem minden koré, s az ember-feletti erő jélképe lett? De e vizsgálatokban a magyar népregéknek napról napra sebesebb enyészése, s atyáink gondatlansága, kik azokat feljegyzeni csekélylették, tovább mennünk tilt.

---

1) L. Jo. Lad. Bartholomaeides Memoriae Vngarorum qui in alma condam vniversitate Vitebergeni a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pest, 1817. a 39 lapon.

2) L. Vranchich Antal akkor egri püspöknek Forgách Ferenc váradi püspökhöz, Egerben aug. 25. 1562. irt levelét Katona Istvánnál, Hist. Critica Regum Hung. Tom. XXIII. Budae, 1799. a 655. lapon, melyben ezt olvassuk: „Mitto Reverendissimae Dominationi Vestrae schedam proprii stili cuiusdam Petri Ilosvai, scholastici Vitembergensis et Döbröciensium operarii, qui non ita pridem in villa chakoly prope Eched arcem, suspendio vitam finivit, anxietate praedestinationis cognoscendae sollicitus."

3) Az idézett helyen igy irván: „An. 1560. 28. Maii Petrus Illosvanus, Vng. De eodem nonnulla Horányi in Mem. Hung. II. 222. habet." Horányi pedig ott a Toldi irójáról szól.

4) Igy nevezi magát Sz. Pál élete vég szakában.

5) Oda látszanak mutatni Sz. Pál élete versfői, melyek az első részben igy hangzanak: Sericeus Petrus Illosvanus se recommendat omnibus christianis; úgy szinte a másod részbeliek: Illosvanus Sericeus Petrus omnibus pietatem profitentibus stb. Ptolemaeusa cimén is igy: Edita per Petrum Ilosvaj Sericeum.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

6) A vég szakok igy hangzanak:

Lőn ennek irása a nemes Szakmárban,
Egy jámbor lakatgyártónak házában.
Nem csuda hevétek vagyon az irásban:
Sok reszelő, furó kárt tett neken irásban.

Ezer ötszáz és az hatvan esztendőben,
Hideglelő kisasszonnak havában
Ilosvai Péter deák bánatjában
Evvel vigasztalván szivét szomoruságban.

7) Ptolemaeus vég szaka t. i. a hely s év nélküli (de kétség kivül Komlós-féle debreceni) kiadásban igy hangzik

Szerzé el ben sovány Szilágy országban,
Kusalkőben, az egy havasoldalban,
Egy cellában, azaz egy füstös házban.
Elvégezte el fen egy sombokorban.

8) Tőle magától tanuljuk ezt. Ptolemaeusa első versszaka t. i. igy szól:

Sokszor szóltunk az régi nagy üdőkről,
Kiváltképen világbiró Sándorrúl,
Cyrus királyról, és Nabuchodonozorról,
Ezek után meglött jeles dolgokról.

Világbiró Sándorat Jankowich a következő cím alatt hozza fel: „Historia az világbiró nagy Sándornak ez széles világon levő nagy sok országoknak meghódoltatásáról, vitézi között viselt nagy dolgairól. S. l. et a 4r. 28 levél (Cecinit Petrus Illosvai 1548)."

9) Még a museum s az academia könyvtárai is csak ezt birják. A vég szak igy szól: -

Az ki ez dolgokat szerzé be versekben,
A régi dolgokról lőn emlékezetben,
Neve versszerzőnek vagyon versfejekben,
Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben.

De a hézagos szöveg versfőiből a szerző nevét nem kiolvasni, csak sejdíteni lehet (a 40. s. köv versszakokból t. i. Petros Ilossanvo Servicü: Petrus Ilosvanus Serici kerül ki); a többi szavak érthetlenek. A colophonhoz e pozsonyi kiadásban még harmadfél, világosan később eredetü, versszak járult, mely Toldinak a budai várkapuban függő némely hadi eszközeit sorolja el. – Egy, hely s év nélküli, 4-rétü kiadásban a vég szak azon sora, mely a szerző nevére vonatkozik, egy más sorral van felcserélve („Hogy élne a mostan ujitó időben"), de melynek a mily bizonytalan az eredete, értelme szintoly homályos.

10) Jeles történetek. I. Könyv. Pest, 1794. a 146–7 lapon.

11) Az egész versszakból az értelem jobban kiderül:

> Gyakran gondolkodtam ezen én magamban:
> Keveset olvasok róla krónikában,
> Maga méltó volna írni ezt is abban;
> Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban.
> No azért dolgait szép renddel megírjuk.

12) I. köt. 58–61. ll. a jegyzésben.

13) Ilyek a) Erős mint Toldi Miklós. Toldi Miklósnak unokája. Nem arra Buda (ez véleményem szerint azon mondára vonatkozik, mely szerint Toldi egy mellette elmenő csapatot, midőn ez tőle a budai utat kérdezné, eligazítva, egy kifeszített karral előre tartott nehéz póznával mutatta meg a helyes utat). b.) Úgy lép mint Toldi Miklós lova. Tengődik mint Toldi Miklós lova a szemétén.

14) A budai várfalak utolsó tatarozása alkalmával, vagy húsz év előtt. – Rólok Ilosvainak 1746-ki pozsonyi (pótlott) kiadása, végül, így emlékezik:

> Ha, kegyes olvasó, valami kétséged
> Ebben az mit írtam, vagyon, s el nem hiszed,
> Vagy ez historiát álomnak ízéled,
> Hogy Toldi Miklós lött volna, nem hiszed:
> Nézd meg jól Budának az bécsi kapuját:
> Meglátod ott ennek súlyos buzogányát,
> Mellette függeni személyéhez pajzsát,
> Tarisznyábul hajgált húsz fontos köveit,
> Diadalmas vitéz helyes kópiáját,
> És, az kit csizmáján viselt, sarkantyúját.

15) L. M. Belii Notitia Hungariae novae. Tomus III. Viennae, 1737. pag. 442. és Tom. IV. ibid. 1742. p. 27.

16) L. Dugonics: Jeles történetek. I. Könyv. a 7. 19. 27. ll.

17) L. Dugonics: Magyar Példabeszédek és jeles mondások. Szeged. 1820. I. rész a 269. s köv. lapon.

18) L. Sándor István Sokféléjét. X. darab. Bécs, 1808. a 126. lapon.

19) L. Tinódi: Zsigmond kir. krónikája 287. s követ. szakait.

K 505

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA